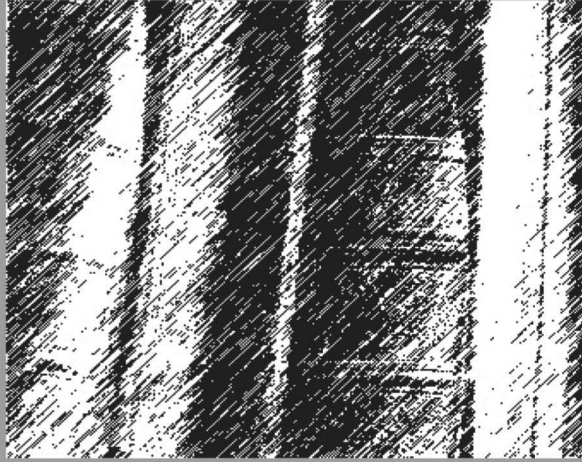

TADEUSZ WIDŁA, MAREK LEŚNIAK

Interdyscyplinarność współczesnej ekspertyzy dokumentów

The interdisciplinary nature of the modern forensic document analysis

Abstract: The aim of the present study was to emphasize the interdisciplinary nature of the modern forensic handwriting analysis. The authors explained it with the use of examples of cases that a handwriting expert had the need to have a fundamental knowledge of another discipline. They cited examples of the impact somatic or mental disorders on handwriting movements. It was very difficult (or impossible) for experts to give a proper conclusion if he or she hadn't known how such disorders influence in psychomotor functions (automated handwriting movements). The authors emphasized the importance of meetings between experts of different forensic disciplines.

Key words: handwriting, somatic disorders, mental disorders, interdisciplinary, psychomotor functions.

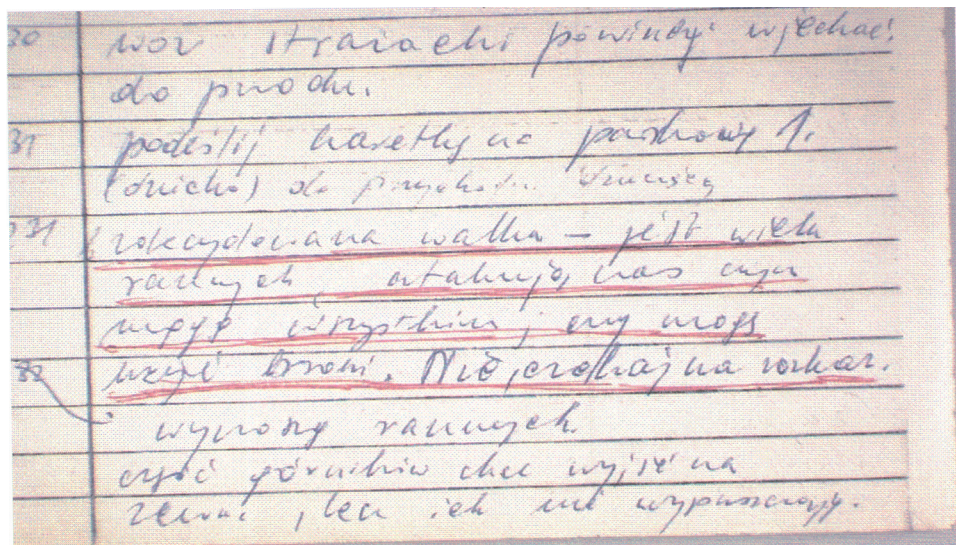
Współcześnie obserwuje się mnożenie dyscyplin naukowych, współtworzących zbiór nauk nazywanych naukami sądowymi. Coraz bardziej traci na znaczeniu tradycyjny podział tych nauk na kryminalistykę, medycynę sądową, psychiatrię sądową i psychologię sądową — aktualny jeszcze trzydzieści lat temu. Najczęściej te nowe nauki sądowe powstają przez pączkowanie z macierzystych: palinologia sądowa z palinologii, neurofizjologia sądowa z neurofizjologii etc. Od macierzystych te nowe dyscypliny odróżnia język, wyrażający odmienny sposób myślenia, i ukierunkowanie na zaspokajanie potrzeb wymiaru sprawiedliwości. Te właśnie potrzeby inspirują do podejmowania badań naukowych, które mają dostarczyć twierdzeń umożliwiających udzielanie odpowiedzi na pytania stawiane przez organy procesowe. Niekiedy też kryminaliści prowadzą badania, wspomagając swą wiedzą inne dyscypliny naukowe, np. archeologię lub historię sztuki (Widła, 1988; Widacki, red., 1983).

W niektórych dyscyplinach następują procesy odwrotne; jedne nauki „pasożytniczo” karmią się osiągnięciami innych nauk, a gdy to nie wystarcza, podejmują badania własne — uzupełniając w ten sposób zasób wiedzy pozyskanej z obcego źródła. Bywa że rezultaty tych z założenia uzupełniających badań własnych użytecznie wracają do dyscyplin, które dostarczyły inspiracji i wiedzy pierwotnej, umożliwiającej podejmowanie badań kryminalistycznych. Taką dziedziną niewątpliwie jest kryminalistyczna ekspertyza dokumentów, najstarsza z opisanych normatywnie, bo jej istotę i sposób przeprowadzania opisano jeszcze w *Kodyfikacji Justyniańskiej*.

Z natury swej kryminalistyczna ekspertyza dokumentów jest nauką interdyscyplinarną, bo jej obiektem zainteresowań są dokumenty sfałszowane przez przerabianie (wówczas analiza wymaga przeprowadzania badań technicznych) lub przez podrabianie (wymagające przeprowadzania analiz porównawczych). Współczesne techniczne badania dokumentów to wykorzystywanie metod twórczo zaadaptowanych z nauk przyrodniczych, głównie z chemii i materiałoznawstwa. Przedmiotem badań są bowiem środki kryjące (atramenty, tusze, tonery) oraz podłoża (najczęściej papiery celulozowe lub syntetyczne). Zasób tak pozyskanej wiedzy kryminaliści pomnażają o wyniki eksperymentów, przeprowadzanych przez siebie w celu ustalania, jakie ślady pozostawia usuwanie poprzednich zapisów, krzyżowanie się elementów nadpisanych z pierwotnymi etc. (Karwowski, 1977; Kelly, Lindblom, 2006; Levinson, 2001). Na zgłaszane przez kryminalistów zapotrzebowanie konstruowane są urządzenia tylko przez nich wykorzystywane (np. replikator ESDA umożliwiający odczytywanie tzw. suchych zapisów). Nawet jeżeli niektóre z tych urządzeń mają swe odpowiedniki w laboratoriach nauk macierzystych (np. spektrometr Ramana), to przecież inaczej są technicznie zbu-

dowane, inaczej konfigurowane jest ich oprogramowanie i tzw. biblioteki (podręczne zasoby wzorców identyfikacyjnych). Niekiedy wyniki badań technicznych samoistnie przesądzą o znaczeniu prawnym dokumentu, a co za tym idzie — czynności prawnych, które dokumenty te poświadczają. Mogą też przesądzić o treści wyroku określającego sprawstwo.

Za wymowny przykład może posłużyć ekspertyza, jakiej poddano „Dziennik Sztabowy”, dokumentujący przebieg tzw. pacyfikacji KWK „Wujek” (fot. 1). Podejrzewano, że przecinek w zapisie o treści „Nie, czekaj na rozkaz”, dotyczącym zgody na użycie broni, został dodany w okresie późniejszym, by w ten sposób zdjąć odpowiedzialność z dowodzących akcją. Badania przeprowadzone z użyciem najnowocześniejszej aparatury nie potwierdziły tej hipotezy i w konsekwencji sprawstwo śmierci górników przypisano tylko uczestniczącemu w akcji plutonowi specjalnemu i jego dowódcy.

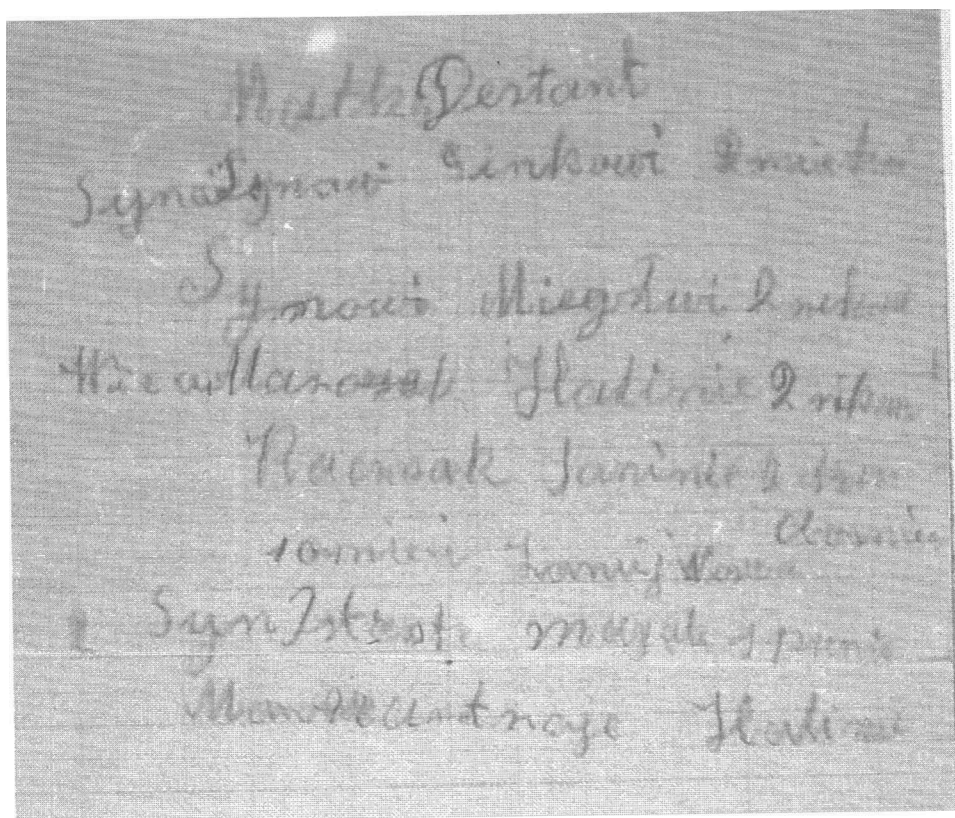
Fot. 1. Fragment „Dziennika Sztabowego”, dokumentującego pacyfikację KWK „Wujek”.

Innym swoistym składnikiem kryminalistycznych badań dokumentów jest lingwistyka sądowa (Feluś, 2000; Łukaszewicz, H. Widła, 2002; McMenamin, 2002; Olsson, 2004; H. Widła, 1996). Pierwotnie powstała jako jedno z narzędzi służących do zidentyfikowania autora porównywanych wypowiedzi pisemnych (w ekspertyzie pisma) lub mówionych (w fonoskopii). Lingwistyka sądowa twórczo zaadaptowała wyniki badań językoznawczych nad idiolektem (językiem osobniczym). Potrzeby sprawiły, że poszerzył się zakres jej wykorzystywania w procesie poszukiwania nieznanego autora — np. autorów anonimów znieważających,

zniesławiających i pogróżkowych (Karnas, 2002). Tu wykorzystywane są zwłaszcza wyniki badań nad subjęzykami i ich alokacją. Innym samodzielnym przejawem stosowania osiągnięć lingwistyki sądowej jest zlecane przez sądy odczytywanie dokumentów, np. testamentów. Zgodnie z art. 948 § 1 k.c.: „testament należy tak tłumaczyć, ażeby zapewnić możliwie najpełniejsze urzeczywistnienie woli spadkodawcy”. A zgodnie z art. 948 § 1 k.c.: „jeżeli testament może być tłumaczony rozmaicie, należy przyjąć taką wykładnię, która pozwala utrzymać rozporządzenia spadkodawcy w mocy i nadać im rozsądną treść”. Dlatego też o odczytanie treści testamentu sądy zwracają się do biegłych np. w sytuacji, gdy testament jest sporządzony nieznanym lub mało im znanym językiem. Z takimi przypadkami miewamy do czynienia na Górnym Śląsku, gdzie nadal spotyka się testamenty sporządzane w różnych regionalnych odmianach języka miejscowego¹, ale i wtedy, gdy testamenty pochodzą od afatyków. Bywa że afazje — pourazowe, powylewowe, na skutek przebytego udaru miażdżycowego lub choroby nowotworowej (guza mózgu) — nie upośledzają sprawności myślenia, procesów wolicjonalnych i decyzyjnych, a nawet (o ile nie są to afazje recepcji!) nie zakłócają procesów poznawczych; natomiast utrudniają lub niemal uniemożliwiają choremu werbalne komunikowanie się z otoczeniem (Stein-Lewinson, 1984; Witkowski, 1990). Dzieje się tak za sprawą zniekształceń szaty zewnętrznej wyrazów, niekiedy mylnie branych za bełkotliwą wymowę. Chory czasami irracjonalnie, niezgodnie ze swymi zamiarami dobiera wyrazy; w efekcie może np. przywoływać opiekuna, nazywając go lampą lub krzesłem. Jeszcze więcej nieporozumień może powstawać w języku pisanym, bo do już wspomnianych upośledzeń języka mówionego dodać należy często spotykane persewacje wyrazów lub znaków, pomijanie znaków, albo też na oznaczenie głosek chory może używać znaków przydzielanych najzupełniej innym głoskom (Gajdzik-Stępnia, 2007; H. Widła, 2002). Jest to oczywiście opis w pewnym sensie uproszczony, bo afazja niejedno ma imię (fot. 2 ilustruje taką sytuację).

Działając w wykonaniu postanowienia sądu, po podaniu sądowi słownej treści rozsądną treść testamentu rozpoznano jako uznanie, że wolą testatorki było, aby: po dwa mieszkania („pokoje w ośmiopokojowym domu”) należały do Eugeniusza i Mieczysława Kuśmierzów (synów) oraz Janiny Kaczmarek (córkę) — aż do ich śmierci — a także Haliny Maroszek (córkę Janiny Kaczmarek). Reszta majątku ma być użytkowana wspólnie; a na koniec przypaść ma Halinie Maroszek.

¹ Np. pewna testatorka zapisała jednemu z synów „dwa juterki pod kobzole”, czyli „dwie morgi [pruskie! — T.W., M.L.] pod ziemniaki”. Nazwa „kobzole” występuje tylko w opawskim dialekcie języka śląskiego, a testatorka mówiła właśnie tym językiem (pochodziła z okolic Raciborza).

Fot. 2. Przykład pisma osoby z afazją.

U podstaw porównawczych badań pisma i podpisów leżą aksjomaty o indywidualności i niepowtarzalności osobniczego nawyku pisarskiego (Callewaert, 1962; Feluś, 1979; Périot, Brosson, 1957). Współczesnie identyfikacji pismoznawczych nie prowadzi się już metodą kaligraficzną, tj. przez proste porównanie kształtów znaków; lecz graficzno-porównawczą, tj. przez ustalanie, czy zakwestionowany grafizm jest rezultatem nawyku pisarskiego rządzonego prawidłowościami, które ekspert poznał, badając inne grafizmy danej osoby (Hilton, 1984; Locard, 1959; Michel, 1982; Morris, 2000; Osborn, 1929; Vettorazzo, 1987). Stąd przedmiotem szczególnego zainteresowania kryminalistów jest proces personalizacji pisma. Wiedza dostarczana przez pedagogikę i psychologię wychowawczą była niewystarczająca, więc kryminaliści i w tej materii musieli podjąć badania własne (Bartosiewicz, Maćkowiak, 1997; Garcarzyk, T. Widła, 2001; Kopyt-Janiszewska, 2008; Lafontan, 1985; Lena, 1999). Dodatkowym źródłem inspiracji był lawinowy wzrost przestępstw popełnianych przez

Do dyrektora [redacted]

Jeśli chcecie odebrać: dziennik i LH to na
 poniedziałek przygotujcie 100 milionów i położyć
 na schodach, to jeśli nie to wysadze schody w powietrze.
 Przez o niepokucie egzaminów tylko wytańcie
 ocen uamion jak pamiątkę. Bo jeśli tego
 nie zrobicie to was wysadze.
 Podpisali nas: Eryka Kaczmarek.
 Katarzyna Jomczak.

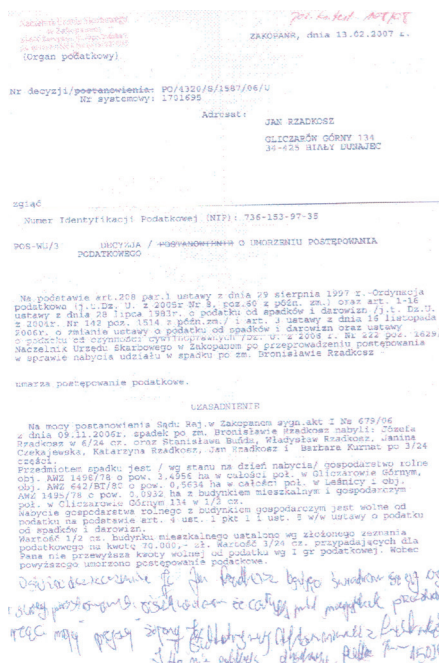
Fot. 3. Przykład allonimu.

MICHAŁSKI TY CHUJU.
 JEZELI NIE ODDASZ PIENIĘDZY
 W CIĄGU TRZECH DNI ZA REMONT
 MOJEGO ROZBITEGO AUTA TO
 DOSTANIESZ W PIERDOŁ -

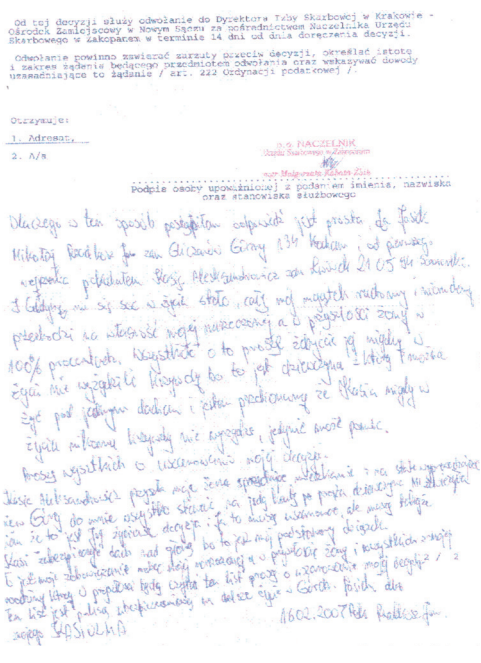
Fot. 4. Przykład anonimu.

nieletnich (zob. fot. 3 i 4). Fakt ten przymusił pismoznawców do podjęcia badań zmierzających do ustalenia, od kiedy (mierząc to wiekiem i etapem edukacji) możliwe jest zidentyfikowanie autora rękopisu, jaki obraz przyjmuje naturalna zmienność takiego nawyku pisarskiego, jak odróżniać takie wypowiedzi pisemne od imitacji lub zafalszowań, które mają skryć rzeczywisty wiek autora etc. (Wallner, 1975; T. Widła, 2002b). Trwają też próby wykorzystania osiągnięć współczesnej informatyki do choćby tylko wstępnego sortowania grafizmów, które łączy obecność wspólnych znamion identyfikacyjnych (Hecker, 2000).

Nawyk pisarski ma postać nie tylko interindywidualną (nikt nie jest w stanie pisać tak samo jak inna osoba), ale i intraindywidualną (nikt nie jest w stanie pisać dokładnie tak samo, a nawet tak samo się podpisać). W celu bliższego poznania tych kwestii, a być może i sfalsyfikowania tych też pismoznawcy prowadzą badania nad zjawiskiem przypadkowych podobieństw nawyków pisarskich (dostrzegalnych zwłaszcza w środowiskach rodzinnych), wpływem czynników kształtujących tzw. doraźną, wewnętrzną zmienność funkcjonowania nawyku osobniczego — wpływem pozycji pisarskiej, tempa kreślenia etc. (Galas, T. Widła, 2000; Radwan, T. Widła, 1999; Świderek, T. Widła, 2002, s. 7—20; Uhlig, 2002; T. Widła, 1997, 2000, 2002b). Osobny problem to płciowe różnicowanie grafizmów i ich zmienność uzależniona od dysfunkcji (Maślankiewicz, T. Widła, 2004; Pfanne, 1971; Sójka, T. Widła, 2004; T. Widła, 1986).

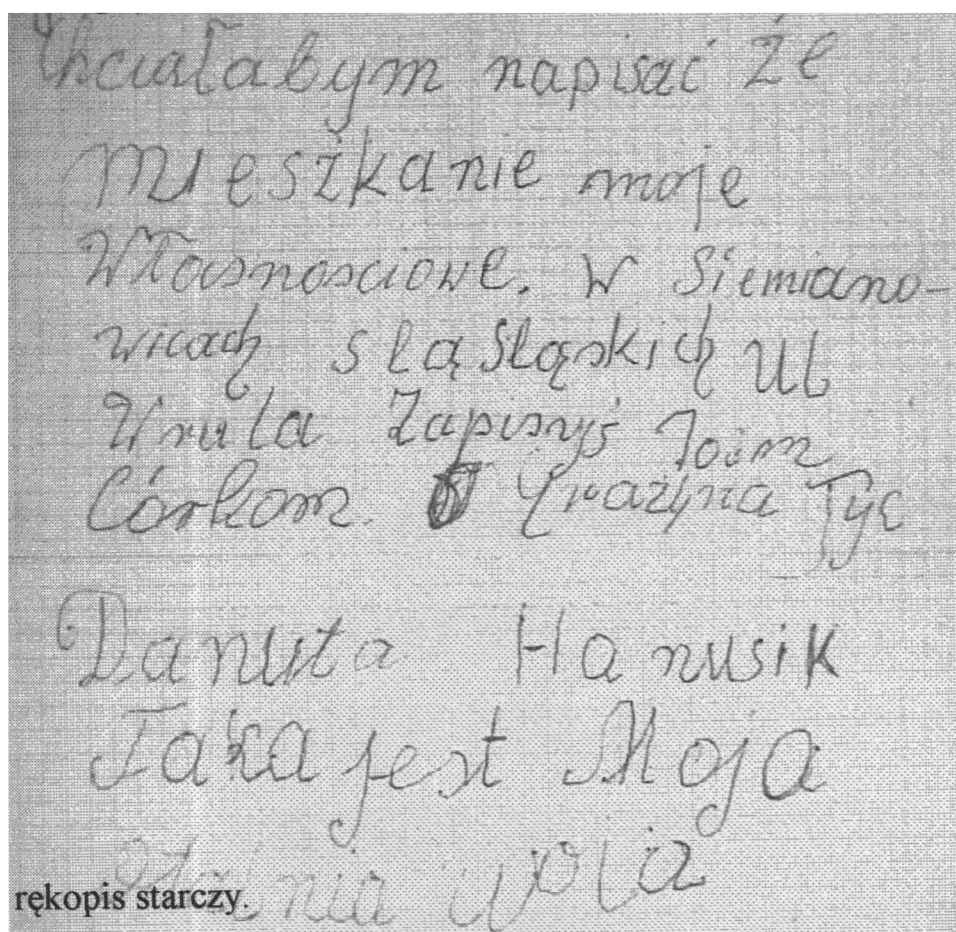
Fot. 5. Grafizm osoby upojonej alkoholem.

Fot. 6. Grafizm tej samej osoby w dzień po upojeniu alkoholem.

Obraz pisma może być także zmieniony na skutek oddziaływania czynników zewnętrznych, np. odurzenia (zob. fot. 5 i 6). W Polsce najczęściej mamy do czynienia z odurzeniem alkoholem, ale i — jak na całym świecie — odurzeniem narkotykami. Przedmiotem kryminalistycznych badań pismoznawczych bywają więc testamenty sporządzone przez spad-

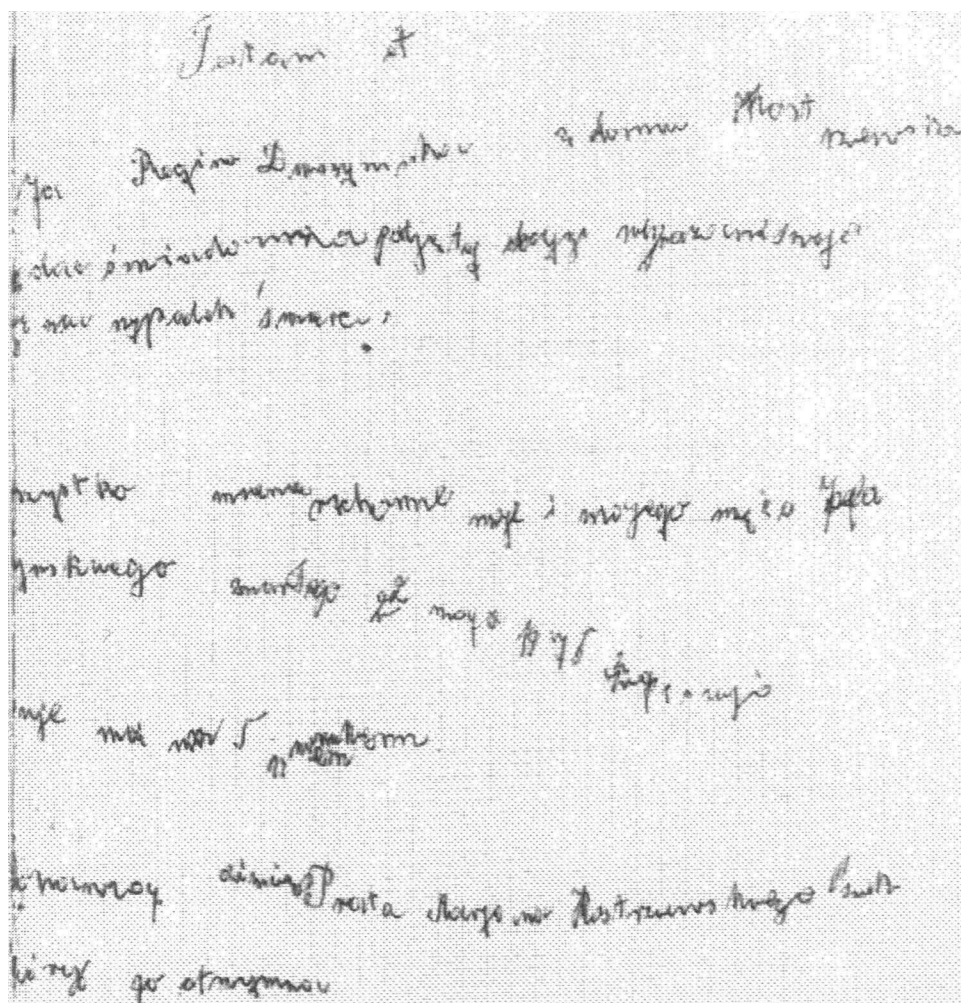
kodawców upojonych lub odurzonych analgetycznymi opioidami, sfalszowane recepty na narkotyki. Konieczność zmusiła więc pismoznawców do objęcia badaniami tak wywoływanych dysfunkcji nawyku pisarskiego oraz powodowanych przez nie deformacji grafizmów (Belin, Lombard, 1981; Foley, Miller, 1979; Legień, 1977; Legień, Pobocho, 1981; T. Widła, Sobaczyńska, 2003). Wypadki przy pracy, akty samobójcze sprawiają, że w tzw. obiegu prawnym pojawiają się wypowiedzi pisemne osób zatrutych innymi substancjami toksycznymi. Prowadzone więc są badania również nad grafizmami zdeformowanymi na skutek oddziaływania trucizn (Owoc, Wośkowiak, 2002).

Fot. 7. Naturalny rękopis starczy.

Przedmiotem badań jest także proces inwolucji nawyku, jaki postępująco znamionuje pismo ludzi, gdy się starzeją (zob. fot. 7). Obniżająca się

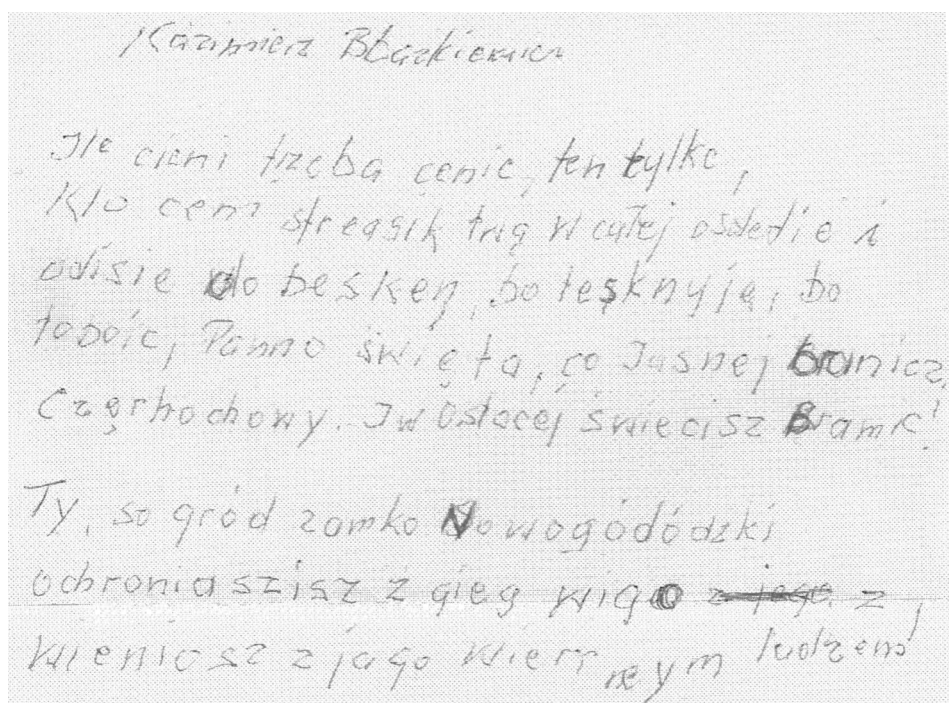
sprawność manualna, będąca rezultatem postępującego zeszywnienia stawów międzypaliczkowych, osłabienie wzroku utrudniające kontrolę nad gospodarowaniem powierzchnią pisarską, choć nieuchronne, to przecież osobniczo różni się w zależności od nasilenia czynników katalizujących (Alegret, Blanco, 2002; Hilton, 1977; Rottenberg, 1981; T. Widła, 1981). I właśnie wpływy tych czynników, np. wyrobienia nawyku i częstotności pisanego, jak również dynamiki oddziaływania czynników powodujących inwolucję, to problemy częstych badań z zakresu fizjologii i patologii pisma, prowadzonych techniką eksperymentu *ex post facto* (Bastin, 1988; Skubisz, 2004; Całkiewicz, 2009). Badano także zmiany w pismach nakreślonych w stanie astenii (wyczerpania przedśmiertnego).

Fot. 8. Obraz pisma osoby dotkniętej reumatyzmem.

Proces inwolucji może zostać spotęgowany przez oddziaływanie schorzeń, których obecność u ludzi starych nie zaskakuje — np. chorób reumatycznych, kardionaczyniowych — ale które spotyka się przecież i u ludzi w sile wieku, a nawet młodych. Obraz tych schorzeń w grafizmach, dynamika zmian uzależniona od nasilenia dolegliwości także są przedmiotem badań, bo kryminaliści muszą umieć odróżniać tak powstałe deformacje pisma od będących skutkiem przełamывania nawyku pisarskiego, do którego dochodzi w toku naśladowania cudzego grafizmu (zob. fot. 8, 9, 10).

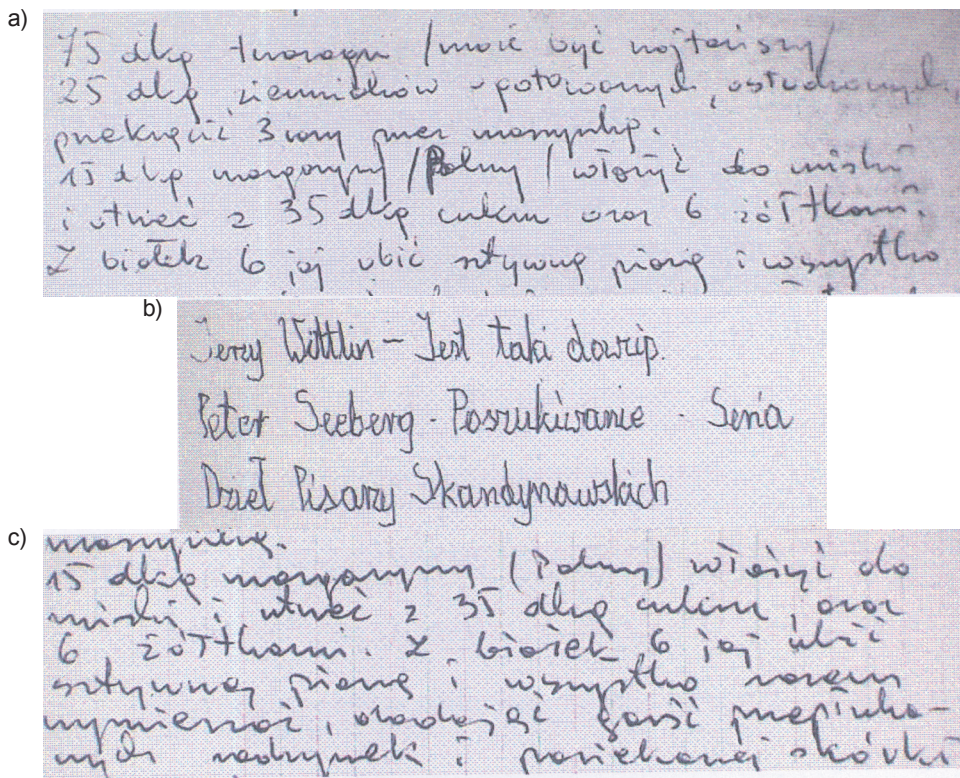
I tu pismoznawcy skazani są na badania własne. Bo choć przedstawiciele innych nauk, np. neuropsychiatrii, wskazują na diagnostyczną użyteczność wypowiedzi pisemnych, to przegląd literatury wskazuje, że rzadko podejmują badania eksperymentalne, prowadzone w sposób spełniający postulaty formułowane przez współczesny paradygmat metodologiczny. Częściej ograniczają się do studiów wybranych przypadków (Cummings, Mega, 2005; Suchewirth, 1981; Whitwell, 2005).

Fot. 11. Obraz pisma osoby z guzem mózgu.

W efekcie dopiero pismoznawcy podjęli badania, które dostarczyły informacji o zmianach w piśmie osób z guzem mózgu (w zależności od jego usytuowania) (zob. fot. 11), powylewowej afazji, demencji typu alzheim-

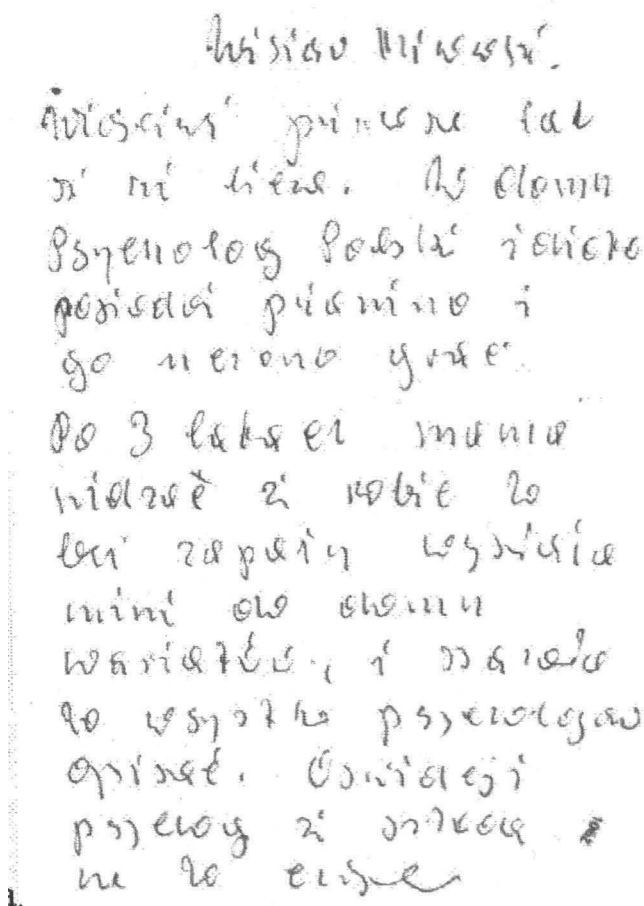
rowskiego etc. — użytecznych zarówno w kryminalistyce, jak i w diagnostyce medycznej (Białas, 2007; Konopacka, 2008; Santoy, 1984; de Villeneuve, 1993). Prowadzone są także badania nad zmianami powodowanymi przez atak epileptyczny i okresowe nasilenie dolegliwości u chorych na stwardnienie rozsiane (zob. fot. 12) (T. Widła, 1982). Tylko dzięki badaniom własnym kryminalistyce potrafią odróżnić tremor właściwy chorobie Parkinsona od drżączki spotykanej w wypowiedziach pisemnych innych osób dotkniętych tzw. zespołem parkinsonowskim — pseudoparkinsonizmem polekowym lub kardionaczyniowym (Behrendt, 1984; Haase, 1979; Serratrice, 1993; T. Widła, 2008).

Fot. 12. Obraz pisma tej samej osoby: przed wystąpieniem objawów stwardnienia rozsianego (a), w trakcie rehabilitacji (b), po pomyślnym zakończeniu rehabilitacji (c).

Oczekiwania wymiaru sprawiedliwości zmusiły pismoznawców także do prowadzenia badań nad uzewnętrznieniami chorób psychicznych w piśmie, ponieważ w świetle art. 945 § 1 k.c.: „za nieważny uznaje się testament sporządzony w stanie wyłączającym swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli”; podobnie w świetle art. 82 k.c.: „nieważne jest oświadczenie woli złożone przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdo-

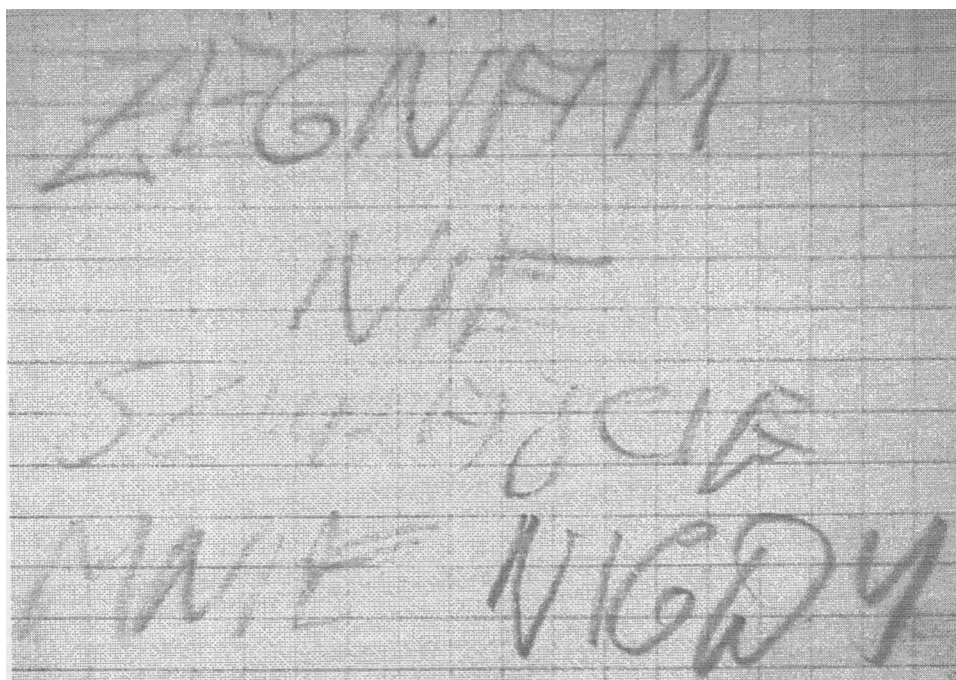
wała się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli”. Dotyczy to w szczególności choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego, chociażby nawet przemijającego, zaburzenia czynności psychicznych. Oczywiście w takiej sytuacji sąd zazwyczaj zwraca się do psychiatry, ale i do pismoznawcy. Do rozstrzygnięcia konkretnego problemu procesowego sądowi potrzebna jest bowiem nie tylko wiedza o ogólnym stanie zdrowia lub równowagi psychicznej spadkodawcy, ale i wiedza o tym stanie w momencie samego podejmowania oświadczenia woli (rozporządzania majątkiem). A bezpośrednim, materialnym dowodem tego stanu jest właśnie wypowiedź pisemna; pozostałe (historia choroby, zeznania świadków) są dowodami pośrednimi. Pismoznawcy podjęli więc badania empiryczne obrazu pisma schizofreników (zob. fot. 13) oraz osób dotkniętych psychozą dwubiegunową

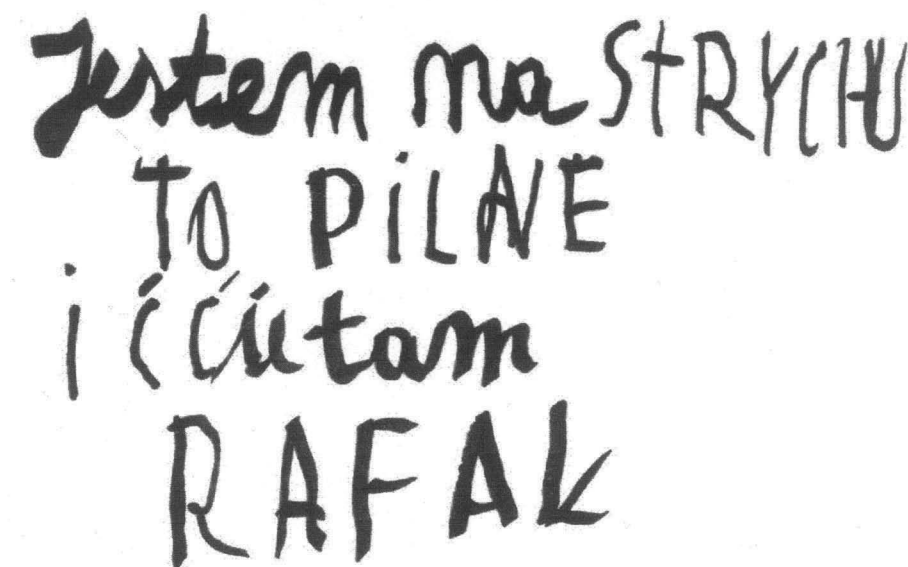
Fot. 13. Grafizm schizofrenika.

(dawniej zwaną cyklofrenią) i przeprowadzili je według modeli, za których jakość rzeczy współczesny paradygmat metodologiczny. Na podstawie tych badań uzyskiwali stopnie naukowe (Chłopicki, Olbrycht, 1959; Gille-Maisani, 1965; Leśniak, 2002; Szerszeń, T. Widła, 2001; Zgryzek, 1979). Prowadzono także badania nad obrazem pisma kobiet dotkniętych psychozą okołoklimakteryczną i kobiet dotkniętych zespołem ostrego napięcia przedmiesiączkowego (Schwarz-Rasińska, T. Widła, 2003; Wawrzeń, T. Widła, 2003).

Kryminalistyczne badania pismoznawcze potocznie nazywane są badaniami grafologicznymi. Niezbyt trafnie, bo nazwa „grafologia” — tak jak ją rozumiał jej twórca Jean H. Michon — odnosi się do tej dziedziny pismoznawstwa, która zajmuje się poznawaniem znamion osobowości na podstawie pisma, a która współcześnie częściej nazywana jest psychologią pisma. Przeżywała ta dyscyplina wzloty i upadki, ale obecnie honorowane są jej podstawy naukowe (Colo, Pinon, 2002; Gawda, 1999, 2000; Nevo, ed., 1986; T. Widła, 2004). W wielu krajach (np. we Francji) prowadzone są studia uniwersyteckie przygotowujące do wykonywania zawodu pismoznawcy — głównie przeprowadzania testów przedzatrudnieniowych lub preorientacji zawodowej (Francja, Hiszpania), a we Włoszech także poradnictwa przedmałżeńskiego (Devers, 1984; Cristofanelli, Lena, eds., 1994). Uniwersytety włoskie wspólnie kształcą psychologów pisma i ekspertów kryminalistycznych (rozdzielenie na specjalności następuje po przebrnięciu okresu unitarnego), dziedziny te bowiem wspólne mają aksjomaty i prawa opisujące prawidłowości rządzące fizjologią i patologią pisma (Crépieux-Jamin, 1924a, 1924b; Wallner, 1971). Łączy te dwie dziedziny i to, że od dawna grafologia była uprawiana także przez ekspertów pisma: Edmunda Locarda, Heindricha Pfannego, Hansa Schneickerta etc. (Pfanne, 1954, 1955; Schneickert, 1925). Eksperci pisma podejmują badania z zakresu psychologii pisma z uwagi na zadania, jakie stawia przed nimi wymiar sprawiedliwości. Wypowiedzi piśmienne bowiem są niekiedy ostatnimi materialnymi źródłami informacji o stanie psychicznym np. ofiary samobójstwa (zob. fot. 14 i 15). Dlatego też konieczne było poznanie cech pisma znamienych dla przygnębiania, a nie tylko dla oddziaływania trucizn (Sójka, 2008; Widacki, Feluś, Zwarysiewicz, 1977). Niekiedy dochodzi do wymiany korespondencji między organami ścigania, a przestępcami (seryjnymi zabójcami, terrorystami); wtedy z pomocą psychologii pisma poznać można znamiona osobowości przeciwnika. Toczą się więc badania zmierzające do opracowania optymalnej metodyki takich ekspertyz (Buquet, 1994; Crépieux-Jamin, 1924a, 1924b; Pobocha, T. Widła, 2002). Przeprowadzano też badania walidacyjne kontrowersyjnej metodyki grafologicznego ustalania predylekcji przestępczych (Hönel, 1977; Wieser, 1978).

Fot. 14. List samobójcy — przykład 1.

Fot. 15. List samobójcy — przykład 2.

Nie zawsze w wyniku badań z zakresu psychologii pisma dochodzi do ustalenia istnienia istotnych związków pomiędzy wybranymi cechami psychologicznymi wykonawcy rękopisu a obrazem pisma. Barbara Gawda ustaliła, że czynniki emocjonalne i temperamentalne mają wpływ zarówno na motorykę pisma, jak i na cechy konstrukcyjne pisma; jednakże wyniki badań tej autorki nie uzasadniają diagnozowania zaburzonej antyspołecznie osobowości na podstawie cech formalnych pisma (Gawda, 2007).

Interdyscyplinarność nauk sądowych często wymaga przy wykonywaniu ekspertyzy w konkretnej sprawie łączenia wiedzy z zakresu wielu nauk sądowych, między innymi — pismoznawstwa. Powstaje więc potrzeba posiadania przez ekspertów podstawowej wiedzy na temat możliwości opiniodawczych i ograniczeń z innej niż macierzysta dyscyplin opiniodawczych (możliwości i ograniczeń mających uzasadnienie w wynikach przeprowadzonych badań empirycznych). Z pewnością nieocenioną rolę odrywają w tym zakresie spostrzeżenia dokonywane podczas multidyscyplinarnych spotkań naukowych; szczególnie takich, podczas których istnieje możliwość dzielenia się przez uczestników (przedstawicieli odmiennych nauk sądowych) uwagami w trakcie swobodnej dyskusji. Przedmiotowa sytuacja nakłada również na decydenta zasięgającego opinii biegłych szczególne obowiązki w zakresie zdolności do rozeznania odnośnie do rodzaju i zakresu potrzebnych do rozstrzygnięcia sprawy opinii, jak również kolejności zwracania się do biegłych poszczególnych specjalności. Praktyka wymiaru sprawiedliwości wskazuje na potrzebę modyfikacji w tym zakresie programów szkoleń w ramach aplikacji poszczególnych zawodów prawniczych, tak aby poziom wiedzy decydentów procesowych odpowiadał aktualnym kanonom wiedzy składającej się na poszczególne dziedziny nauk sądowych.

Bibliografia

- Alegret J.J., Blanco J.D.V., 2002: *Czynnik neurobiologiczny w piśmie i w ekspertyzie pismoznawczej*. W: *Problematyka dowodu z ekspertyzy pisma ręcznego*. Red. Z. Kegel. Wrocław.
- Bartosiewicz J., Maćkowiak Z., 1997: *Więzienna szkoła strukturalnej depersonalizacji pisma na przykładach z praktyki badawczej*. „Problemy Kryminalistyki”, nr 217.
- Bastin C., 1988: *Le psychopathologie en graphologie*. „La Graphologie”, n° 190.
- Behrendt J.E., 1984: *Alzheimer's Disease and its Effect on Handwriting*. „Journal of Forensic Science”, no. 1.

- Belin C., Lombard A., 1981: *Écriture et alcoolisation*. „La Graphologie”, n° 168.
- Białas M., 2007: *Obraz pisma osób z odepiciem typu alzheimerowskiego*. Wydział Prawa i Administracji. Uniwersytet Śląski. Maszynopis.
- Buquet A., 1994: *Les écritures des personnalités pathologiques ou criminelles*. Paris—Milan—Barcelone.
- Callewaert H., 1962: *Graphologie et physiologie de l'écriture*. Louvain—Paris 1962.
- Całkiewicz M., 2009: *Kryminalistyczne badania patologicznego pisma ręcznego*. Warszawa.
- Chłopicki W., Olbrycht J.S., 1959: *Wypowiedzi na piśmie jako objawy zaburzeń psychicznych*. Warszawa.
- Colo C., Pinon J., 2002: *Traité de graphologie*. Paris.
- Crépieux-Jamin J., 1924a: *Les Bases Fondamentales de la Graphologie et de l'Expertise en Écriture*. Paris.
- Crépieux-Jamin J., 1924b: *Les éléments de l'écriture des canailles*. Paris.
- Cristofanelli P., Lena S., eds., 1994: *Orientamenti della grafologia contemporanea*. Ancona.
- Cummings J.L., Mega S.M., 2005: *Neuropsychiatry*. Wrocław.
- Devers T., 1984: *La graphologie dans la vie professionnelle*. Paris.
- Feluś A., 1979: *Odchylenia materialne w piśmie osobniczym*. Katowice.
- Feluś A., 2000: *Identyfikacja kryminalistyczna na podstawie języka pisanego*. Kraków.
- Foley R.G., Miller A.L., 1979: *The Effects of Marijuana and Alcohol Usage on Handwriting*. „Forensic Science International”, no. 14.
- Gajdzik-Stępnia E., 2007: *Struktura graficzna i analiza językowa pisma afatyków*. Wydział Prawa i Administracji. Uniwersytet Śląski. Maszynopis.
- Galas K., Widła T., 2000: *Changes in Handwriting Caused by Radical Slowing Down of Tracing*. In: *The Questions of Documents Evidence*. Ed. Z. Kegel. Wrocław.
- Garcarzyk M., Widła T., 2001: *Forming of Writing Habits*. „Document”, no. 3.
- Gawda B., 1999: *Psychologiczna analiza pisma*. Lublin.
- Gawda B., 2000: *Pismo a osobowość człowieka*. Lublin.
- Gawda B., 2007: *Ekspresja pojęć afektywnych w narracjach osób z osobowością antyspołeczną*. Lublin.
- Gille-Maisani J.C., 1965: *Écriture des schizophrènes*. „La Graphologie”, n° 97.
- Haase H.J., 1979: *Die Handschrift zur Dosierung der Neuroleptika*. „Zeitschrift für Menschenkunde”, H. 4.
- Hecker M.R., 2000: *Traktat über den Wissenschaftlichkeitsanspruch der Forensischen Schriftvergleichung*. Wrocław.
- Hilton O., 1977: *Influence of Age and Illness on Handwriting — Identification Problems*. „Forensic Science”, no. 9.
- Hilton O., 1984: *Scientific Examination of Questioned Documents*. New York—Amsterdam.
- Hönel H., 1977: *Grundrhythmus und kriminelle Disposition in der Handschrift*. „Zeitschrift für Menschenkunde”, H. 1.
- Karnas P., 2002: *Narzędzia analizy językowej w badaniach tekstów pisanych o nieznanym lub niepewnym autorstwie*. „Zeszyty Metodyczne CLK KGP”, nr 14.
- Karwowski T., 1977: *Badania przerobionych dokumentów*. Warszawa.
- Kelly J.S., Lindblom B.S., 2006: *Scientific Examination of Questioned Documents*. Boca Raton.
- Konopacka A., 2008: *Obraz pisma osób z guzem mózgu*. Wydział Prawa i Administracji. Uniwersytet Śląski. Maszynopis.

- Kopyt-Janiszewska J., 2008: *Pismo niedojrzałe jako etap procesu jego personalizacji na tle rozwoju osobniczego i podstawa kryminalistycznej identyfikacji grupowej*. Wydział Prawa i Administracji. Uniwersytet Śląski. Maszynopis.
- Lafontan J., 1985: *Rôle de la mémoire cinétique dans la geste graphique*. „La Graphologie”, n° 176.
- Legień M., 1977: *Wpływ narkotyków na obraz pisma ręcznego*. Wydział Prawa i Administracji. Uniwersytet Śląski. Maszynopis.
- Legień M., Pobocha J., 1981: *Zmiany poalkoholowe w piśmie ręcznym (przegląd piśmiennictwa)*. „Problemy Kryminalistyki”, nr 151—152.
- Leśniak M., 2002: *Znamiona grafizmu psychopatów*. W: *Problematyka dowodu z ekspertyzy pisma ręcznego*. Red. Z. Kegel. Wrocław.
- Lena S., 1999: *L'attività grafica in età evolutiva*. Turbino.
- Levinson J., 2001: *Questioned Documents. A Lawyer's Handbook*. San Diego.
- Locard E., 1959: *Les faux en écriture et leur expertise*. Paris.
- Lukaszewicz J., Widła H., 2002: *Określanie płci na podstawie cech treściowo-językowych*. W: *Problematyka dowodu z ekspertyzy dokumentów*. Red. Z. Kegel. T. 2. Wrocław.
- Maślankiewicz P., Widła T., 2004: *Features of Gender in the Handwriting of the Prospective Members of Religious Orders*. „Document”, no. 8.
- McMenamin G.R., 2002: *Forensic Linguistic*. London—New York—Washington.
- Michel L., 1982: *Gerichtliche Schriftvergleichung*. Berlin—New York.
- Morris R.N., 2000: *Forensic Handwriting Identification*. San Diego.
- Nevo B., ed., 1986: *Scientific Aspects of Graphology*. Springfield.
- Olsson J., 2004: *Forensic Linguistics*. London—New York.
- Osborn A., 1929: *Questioned Documents*. Albany 1929 (reprint: Chicago 1998).
- Owoc M., Wośkowiak G., 2002: *Wpływ trucizn niemetalicznych na zaburzenia grafizmu*. W: *Problematyka dowodu z ekspertyzy pisma ręcznego*. Red. Z. Kegel. T. 2. Wrocław.
- Périot M., Brosson P., 1957: *Morpho-physiologie de l'écriture*. Paris.
- Pfanne H., 1954: *Die Schriftexpertise und ihre Bedeutung für die Rechtsprechung*. Rudolstadt.
- Pfanne H., 1955: *Wesen und Wert der Graphologie*. Rudolstadt.
- Pfanne H., 1971: *Motiv: Lesbische Liebe*. „Zeitschrift für Menschenkunde”, H. 4.
- Pobocha J., Widła T., 2002: *Badania grafologiczno-psychiatryczne wielokrotnych zabójców kobiet*. W: *Problematyka dowodu z ekspertyzy pisma ręcznego*. Red. Z. Kegel. Wrocław.
- Radwan A., Widła T., 1999: *Meteoropathic changes in handwriting*. „Problems of Forensic Sciences”, no. 39.
- Rottenberg H., 1981: *Die alterschrift*. „Zeitschrift für Menschenkunde”, H. 4.
- Santoy C., 1984: *Graphologie et maladie*. Paris.
- Schneickert H., 1925: *Die Verstellung der Handschrift und ihr graphonomischer Nachweis*. Jena.
- Schwartz-Rasińska A., Widła T., 2003: *Grafizm kobiet dotkniętych syndromem depresji klimakterycznej*. W: *Kryminalistyczna ekspertyza pismoznawcza a grafologia*. Red. Z. Kegel. Wrocław.
- Serratrice G., 1993: *Maladie d'Alzheimer et maladie de Parkinson*. „La Graphologie”, n° 211.
- Skubisz S., 2004: *Dowód z ekspertyzy pism patologicznych*. Kraków.

- Sójka M., 2008: *Epizod depresyjny i jego obraz w piśmie ręcznym*. Wydział Prawa i Administracji. Uniwersytet Śląski. Maszynopis.
- Sójka M., Widła T., 2004: *Features of Gender in the Senile Handwriting of Clergy*. „Document”, no. 8.
- Stein-Lewinson T., 1984: *Les perturbations de l'écriture chez les maladies organiques et mentaux*. „La Graphologie”, n° 176.
- Suchewirth R., 1981: *Neurologie und pathologie des schreibens*. „Zeitschrift für Menschenkunde”, H. 3.
- Szerszeń T., Widła T., 2001: *Comparative Examination of Graphism of Paranoiacs and Paranoid Schizophrenes*. „Document”, no. 2.
- Świderak B., Widła T., 2002: *Handwriting by a Guided Hand*. „Document”, no. 4.
- Uhlig C., 2002: *Podobieństwo pisma u bliźniąt jedno- i dwujajowych*. W: *Problematyka dowodu z ekspertyzy pisma ręcznego*. Red. Z. Kegel. Wrocław.
- Vettorazzo B., 1987: *Grafologia giudiziaria*. Milano.
- de Villeneuve V., 1993: *La maladie d' Alzheimer*. „La Graphologie”, n° 211.
- Wallner T., 1971: *Die grundlegenden arbeitshypothesen der schriftpsychologie und graphologie*. „Psychologie und Praxis”, Nr. 1.
- Wallner T., 1975: *Die relative Konstanz der Handschrift*. „Zeitschrift für Menschenkunde”, H. 3—4.
- Wawrzeń I., Widła T., 2003: *Znamiona grafizmu kobiet dotkniętych PMS*. W: *Kryminalistyczna ekspertyza pismoznawcza a grafologia*. Red. Z. Kegel. Wrocław.
- Whitwell H.L., 2005: *Forensic Neuropathology*. London.
- Widacki J., Feluś A., Zwarysiewicz W., 1977: *Zakłócenia i zmiany w piśmie samobójców*. „Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii”, nr 1.
- Widacki J., red., 1983: *Wykorzystanie metod kryminalistyki i medycyny sądowej w badaniach historycznych*. Katowice.
- Widła H., 1996: *Wpływ znajomości języka obcego na osobniczy język ojczysty*. W: *Materiały VI Wrocławskiego Sympozjum Badań Pisma Ręcznego*. Red. Z. Kegel. Wrocław.
- Widła H., 2002: *Afazja*. W: *Problematyka dowodu z ekspertyzy dokumentów*. Red. Z. Kegel. Wrocław.
- Widła T., 1981: *Studium podpisu starczego*. „Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii”, T. 31, nr 1.
- Widła T., 1982: *Zupełna rehabilitacja grafizmu*. „Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii”, nr 3—4.
- Widła T., 1986: *Cechy płci w piśmie ręcznym*. Katowice.
- Widła T., 1988: *Forgery of Artists' Signatures*. In: *Experiencing Graphology*. Eds. A. Carmi, S. Schneider. London—Tel Aviv.
- Widła T., 1997: *Przypadkowe podobieństwa grafizmów*. W: *Materiały VII Wrocławskiego Sympozjum Badań Pisma Ręcznego*. Red. Z. Kegel. Wrocław.
- Widła T., 2000: *Family Likeness of Graphism*. In: *The Questions of Documents Evidence*. Ed. Z. Kegel. Wrocław.
- Widła T., 2002a: *Intentional Changes Ability of Writing Image*. In: *Contemporary Problems of Proof from a Document*. Ed. Z. Kegel. Wrocław.
- Widła T., 2002b: *Względna stabilność grafizmu*. W: *Problematyka dowodu z ekspertyzy pisma ręcznego*. Red. Z. Kegel. Wrocław.
- Widła T., 2004: *Grafologia — wczoraj, dziś, jutro*. W: *Doctrina multiplex — veritas una*. Red. A. Bulsiewicz, A. Marek, V. Kwiatkowska-Darul. Toruń.
- Widła T., 2008: *Z problematyki patologii pisma*. W: *Kryminalistyka i nauki penalne wobec przestępczości*. Red. H. KołECKI. Poznań.

- Widła T., Sobaczyńska M., 2003: *Wpływ alkoholu na obraz pisma — badania eksperymentalne*. „Problemy Współczesnej Kryminalistyki”, nr 7.
- Wieser R., 1978: *Handschrift, rhythmus, persönlichkeit*. München.
- Witkowski F., 1990: *Psychopathologie et écriture*. Paris—Milan.
- Zgryzek K., 1979: *Wpływ schizofrenii na obraz pisma ręcznego*. Wydział Prawa i Administracji. Uniwersytet Śląski. Maszynopis.